

חכמי שפיירא ויצירתם הרוחנית

תקציר

בשפיירא (בגרמנית: SPEYER), בוורמיזא ובמגנצא (קהילות שו"ם) – שכונו מרכזי-התורה העקריים, וחכמיהן היוו סמכות רוחנית עליונה לכל קהילות-ישראל במערב-אירופה.

לקהילת-שפיירא, המאוחרת בשלוש הקהילות, עברה ההגמוניה הרוחנית אחרי גזרות תתני"ו, אשר נפגעו בהן קהילות וורמיזא ומגנצא, גדול היה כוחם של חכמי-שפיירא בהתקנת תקנות שו"ם, שעיצבו את פני היהדות האשכנזית לדורות רבים. הכנס העיקרי להתקנת תקנות שו"ם – התקיים בשפיירא בשנת 1223.

במאמרנו התמקדנו בחמישה מחכמי-שפיירא הגדולים, שפעלו במאה ה-12:

- א. ריב"א (ר' יצחק ב"ר אשר) – נחשב לראשון בעלי-התוספות בגרמניה ומפורצי-דרכם החדשה בלימוד-התלמוד.
- ב. ר' שמריה ב"ר מרדכי – תלמיד-חבר לריב"א. ב"ספר הישר" של רבנו תם – נמצא מו"מ הלכתי ביניהם.
- ג. ר' יהודה בן קלונימוס (ריב"ק) – נצר למשפחת קלונימוס הידועה, שבניה היו מחשובי חכמי גרמניה במשך דורות רבים. מספרו הגדול: "סדר ייחוס תנאים ואמוראים" – לקסיקון תלמודי מקיף בסדר א"ב – לא נותרו שרידים רבים. הוא שוחזר חלקית בידי הרב מימון (ירושלים תשכ"ג).
- ד. ר' שמואל "החסיד" בן קלונימוס – נתפרסם בזכות בנו, ר' יהודה החסיד. פרסומו העיקרי נבע מעיסוקו בסודות-התפילה ותיקוניה ברוחם של "חסידי-אשכנז".
- ה. ר' שמחה ב"ר שמואל – נחשב לגדול חכמי הדור. תלמידו הידועים הם ר' יצחק, בעל "אור זרוע", ור' ישעיהו מטראני (העיר האיטלקית), בעל "פסקי-הרי"ד". ספרו: "סדר עולם", המסודר לפי סדר מסכתות הש"ס, ויש בו הצעת המקורות וניתוחם עד לפסקי-ההלכה – אבד, לצערנו. בדורנו נעשים מאמצים לשחזרו על-פי מקורות מתקופתו. גדולי-תורה אלה הצטיינו הן בגדולתם בהוראה ובפסיקה והן בהתנהגותם האישית בחסידות ובפרישות ברוחם של "חסידי-אשכנז".

מילות מפתח: גזרות-תתני"ו; שפיירא; וורמיזא; מגנצא (שו"ם); בעלי-התוספות; חסידי-אשכנז; תקנות-שו"ם; חכמי-שפיירא.

שנתון "JL" – תש"ע – כרך ט"ו

מבוא

הכינוי "קהילות שו"ם" או "חכמי שו"ם" ידוע, מן הסתם, לרבים, שמגלים עניין בתולדות קהילות ישראל באשכנז בימי הביניים. הכינוי שו"ם הוא ראשי-תיבות של שלוש ערים (שפיירא, וורמייזא, מגנצא), שבהן שכנו מרכזי-התורה העיקריים במאות ה-11-14, והחכמים ששכנו בהן היו סמכות רוחנית עליונה לכל קהילות ישראל במערב-אירופה בתקופה זו: צרפת, אנגליה, גרמניה, בוהמיה, הונגריה וכו'. בשלוש קהילות אלה נתרכזו בתקופות שונות חכמי-תורה בעלי שיעור קומה, שהיו גדולי-התורה בתקופתם. לצערנו, בחלוף-השנים ניטשטשה דמותם, ונתמעטה תרומתם לספרות הרבנית, אך לאמיתו של דבר, מן הבחינה ההיסטורית, יש להדגיש, כי בקהילות אלו היו ישיבות מפורסמות, שמשכו אליהן תלמידים מכל הקהילות, וגדולי-תורה שימשו בהן מורים, רבנים ודיינים. באותן ישיבות צמחו גדולי-התורה של יהדות-אשכנז, דור אחר דור, במשך דורות רבים.

במאמר זה רוצים אנו לשפוך אור על דמותם ועל יצירתם הרוחנית של חכמי-העיר שפיירא *Spyer* ולייחד אותה מבין שלוש ערי שו"ם. בחרנו להתמקד דווקא בחכמי עיר זאת בגלל העובדה, שעיר זו וחכמיה ידועים פחות מחכמי שתי הערים האחרות. מגנצא ידועה יותר בשל היותה, כנראה, מרכז-התורה הקדום ביותר בגרמניה, וכן בזכותו של רבנו גרשום מאור-הגולה (הכינוי "מאור-הגולה" ניתן לו, כנראה, לראשונה, על-ידי רש"י), הידוע בזכות תקנותיו בעניינים שונים, ובעיקר – בענייני אישות. תקנות אלו עיצבו את פניה של יהדות-אשכנז לדורות הבאים. גם קהילת וורמייזא ידועה מעט יותר, ואולי – בזכות השרידים הפיזיים, שנותרו בה עד היום הזה, שרידים, המעידים על עברה היהודי המפואר. בקשר לכך אפשר להזכיר את בית-הקברות שלה, שהוא העתיק ביותר, ששרד עד היום באירופה, (מצבותיו הראשונות – מאמצע המאה ה-11), ובו טמונים גאוני-עולם. כמו-כן ידועים בית הכנסת שלה (לפי הכתובת שמעליו הוקם לראשונה בשנת 1034), וכן – בית-המדרש שֶׁבָּהּ המיוחס לרש"י.¹ נוסף על כך, ידוע "מחזור וורמייזא", שיש בו ציורים בעלי-ערך אומנותי רב. מחזור זה הובא לירושלים, והוא נמצא ברשות בית-הספרים הלאומי.

בגלל עובדות אלה נגרע חלקה של העיר שפיירא. לא רבים שמעו את שמעה, ולא רבים טורחים לבקר בה, ובעיקר – ללמוד על תולדותיה ועל חכמי-התורה ששכנו בה.

במאמר זה מבקשים אנו לשפוך מעט אור על תולדות שפיירא היהודית, להזכיר כמה מגדולי-התורה שחיו בה, ולנסות לתאר, עד כמה שהמקורות מגלים לנו, מעט מיצירתם הרוחנית (שברובה אבדה). כמו-כן נשתדל להצביע על העובדה, שבתקופות מסוימות, דווקא לקהילת שפיירא היה מעמד-בכורה בין שלוש הערים.

1. בית הכנסת בוורמס העומד כיום הוא משוחזר, אך, כאמור, יסודותיו הונחו כבר בשנת 1034. מאז נהרס ונבנה פעמים רבות. המבנה הקטן הצמוד אליו, הידוע בשמו "בית-המדרש של רש"י", מיוחס בטעות לרש"י, וקרוב לוודאי, שיש ליחסו לר' אלעזר בר' יהודה, הנודע בספרו "הרוקח" הוא היה חכם, שחי במאה ה-13. ראו על כך בספרו של י' זימר, **מנהגים דק"ק וורמייזא לר' יוזפא שמש ז"ל**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 57.

א. התיישבות יהודים בשפיירא – רקע היסטורי

העיר שפיירא (כך הוא במקורות העבריים, בגרמנית: *Spyer*) שוכנת במערב-גרמניה בעמק נהר הריין (במקורות העבריים: ריינוס) ונבנתה על שפת הנהר. העיר הסמוכה ביותר אליה היא היידלברג. כיום היא עיר-שדה קטנה בגרמניה, וכמעט לא נותר בה דבר, שיזכיר את תפארת עברה. לעומת זאת, בימי הביניים הייתה זו עיר חשובה מאוד – הן מבחינת מעמדה הפוליטי והכלכלי והן מבחינת היותה אחת מן הערים, ששימשו מרכזים רוחניים לכל יהדות מערב אירופה. העיר שוכנת בלב אזור ה"ריינלנד", אזור, שגם כיום וגם בימי הביניים שימש מקום גידול-גפנים ותעשיית-יין.² מיקומה על הריין עשאה מקום אידאלי למסחר בין ולשינועו בספינות לשאר חלקי גרמניה ולארצות אחרות. מסתברת ההנחה, כי מעלותיה אלה של העיר עשאה אבן שואבת להתיישבות יהודים כבר בתקופה קדומה מאוד, ויהודים, כך למדים אנו ממקורות רבים, היו מעורבים מאוד בגידול היין ובמסחר בו.

יש סיפורים שונים על התחלת התיישבות היהודים בשפיירא, ויש מהם, המקדימים התיישבות זו כבר לתקופת הרומאים, אך כאן נתרכז בעדויות הממשיות שיש בידינו: נשתמרה תעודה משנת 1084, שמחברה הוא הבישוף רודיגר (*Ruodiger*), אדון העיר, המזמין יהודים לבוא ולהתיישב בחלקה העליון של העיר הקרוי *AltSpyer*. הבישוף נימק את הזמנת היהודים להתיישב בעירו "כדי להגדיל את כבוד העיר אלף מונים". הוא הקצה ליהודים רובע-מגורים מיוחד ואף העניק להם אדמה מאדמות-הכנסייה לשימוש כבית-קברות. היהודים הורשו גם לבנות חומה סביב הרובע לשם הגנה.

באיגרתו מבטיח הבישוף רודיגר ליהודים חופש מסחר ואוטונומיה פנימית. אי-אפשר שלא להצליב ידיעה זו עם ידיעה אחרת מאותו זמן, המספרת, שבשנת 1084 פרצה שרפה גדולה במגנצא, שכלתה חלק גדול מבתי-העץ של העיר. היהודים הואשמו בגרימתה של השרפה, ובעקבות כך פרצו מהומות ופרעות, ויהודים נרדפו ונרצחו בהיקף לא ידוע לנו. ייתכן, שחלק מיהודי מגנצא, שברחו בעקבות המהומות, החליטו שלא לשוב לעירם והחליטו להתיישב בשפיירא. כך הפכה שפיירא להיות השלישית מקהילות שו"ם – לצד אחיותיה הוותיקות יותר: מגנצא, שהידיעות על יישוב היהודים בה – מגיעות אלינו מתחילת המאה התשיעית, וורמייזא, אשר בה התיישבו יהודים מעט מאוחר מתקופה זו. מגנצא וורמייזא היו ידועות כבר אז כמקומות-תורה מרכזיים וכמקומות-מושבים של חכמי-התורה הגדולים והמפורסמים ביותר בגרמניה ובצרפת. אפשר להניח, כי עם התבססות היישוב בשפיירא – הפכה גם עיר זאת, בהדרגה, למרכז-תורה חשוב. יש להוסיף, כי תעודת הפריבילגיות של הבישוף רודיגר קיבלה חיזוק בתעודה נוספת, שמחברה הוא הקיסר הגרמני, היינריך הרביעי (1056-1108). בתעודה הקיסרית משנת 1090, שהופנתה ל-3 מיהודי שפיירא: ר' יהודה בן קלונימוס, ר' דוד בן משולם ור' משה בן יקותיאל – מעניק הקיסר ליהודים חופש מסחר בכל רחבי הקיסרות ומבטיח להם הגנה על חייהם ועל רכושם. בכך הורחבה הפריבילגיה של הבישוף רודיגר מתעודה מקומית – למסמך קיסרי רשמי, הִתְקַף בכל הקיסרות הגרמנית.

בית-הכנסת נבנה בשפיירא בשנת 1096, ובשכנותו הוקם המקווה המפורסם, ששרד עד היום; זה

2. על תעשיית-היין ומקומה המרכזי במבנה הכלכלי והחברתי של צרפת וגרמניה בימי הביניים – ראו ח' סלובייצ'ק, יינם, תל-אביב תשס"ג, עמ' 32-40.

הוא המקווה השמור והשלם ביותר ממקוואות ימי-הביניים בכל מערב-אירופה. ידיעות ראשונות על המקווה הגיעו אלינו משנת 1125.

באביב ובקיץ של שנת 1096 יצא מסע הצלב הראשון לדרכו לארץ ישראל. תנועה זו היתה מונעת, ללא ספק, ברוח דתית עמוקה מאוד (אך אין להכחיש את קיומם של גורמים נוספים: פוליטיים, כלכליים וחברתיים). היא גרמה לעליית-המתח הדתי בתוך האוכלוסיה כולה. מכאן, שניתן היה לצפות לסכנה מסוימת לקהילות-ישראל, ששכנו בלב האוכלוסיה הנוצרית, כשהן מעורבות בתוכן. מהאבירים, שיצאו לארץ-ישראל והיו מאורגנים במחנות מסודרים ונתונים לפיקוד ומשמעת צבאיים – לא נשקפה סכנה, אך אווירת האקסטזה הדתית גרמה לכך שלמחנה העיקרי יסתפח גם "מחנה האיכרים", שהיה מורכב מאיכרים או מאנשים ממעמד נמוך, והיה מונהג (אם אפשר לקרוא לכך בשם זה) בידי אצילים נמוכים וכמרים מדרגה נמוכה. לפי עדויות של כותבים מהזמן ההוא, הייתה במחנה זה הסתה חריפה כנגד היהודים. באחת הרשימות מוצג העניין כך: לפני שאנו הולכים להילחם עם אויבי-האלוהים, המוסלמים, השוכנים רחוק מאתנו, עלינו להיפרע מאויבי-האלוהים וצולבי-ישו היושבים כאן, והם היהודים.

כך מחנה זה, שהונהג על-ידי רוזן ששמו אמיכו, שנספח אל מחנות האבירים – פתח במסע הרג ואבדן בקהילות-ישראל, ובייחוד – ביהודים, ששכנו באיזור הריין. יש לציין, כי ברוב המקומות אדוני-הערים, ואפילו הבישופים המקומיים, התנגדו לכך, ובכמה מקומות אף עשו מאמצים ניכרים למלט את היהודים ולהגן עליהם, אך קצרה ידם מהושיע. ידוע, למשל, על הבישוף של מגנצא, שמילט את יהודי-העיר לטירתו בצורה, והיהודים התבצרו בטירה והשיבו מלחמה שעה כלפי תוקפיהם עד שהוכרעו. אך לרוב, לא הועיל הדבר, ומסעות שפיכות-הדמים נמשכו כל תקופת האביב והקיץ של שנת 1096. במקורות היהודים ידועים מאורעות אלו בשם: "גזרות-תנ"ו". מתקופה זו יש בידינו ספרי-זכרונות אחדים, שנכתבו סמוך למאורעות (כ-30-40 שנים אחריהן) בידי אנשים בני אותה תקופה, שהיו עדים בעצמם או שקיבלו עדויות ישירות מפי הנוכחים במסע הרצח הזה.³

מן הרשימות הללו עולה תמונה מחרידה:

היהודים בכל מקום לא היו מוכנים בשום פנים להיענות לדרישת הפורעים להינצל על-ידי טבילה, והם אחזו בנשק ונלחמו עד שהוכרעו; במקרים רבים הם הרגו את עצמם, ואף – את נשיהם וילדיהם, כדי שלא ייפלו בידי הפורעים. כך קיבל מושג "קידוש-השם" היהודי משמעות חדשה, אקטיבית יותר: לא עוד קידוש-השם התלמודי של יהודי, שכופים עליו לעבוד עבודה זרה, ואז – ייהרג ואל יעבור, אלא אף הריגת עצמו ובני-משפחתו כלולים במושג זה. עניין זה

3. את ספרי הזכרונות הללו, שנכתבו במשך תקופת מסעי הצלב, יחד עם קינות וסליחות – אסף והוציא לאור א"מ הברמן, בספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו.

מחזירנו לסיפור מה שאירע במצדה בשנת 73, כפי שסיפרו יוספוס פלביוס, שכאשר ראו הנצורים, כי אבדה תקוותם, המיתו את עצמם בהמוניהם.

ניתוח זהיר של המאורעות מצביע על כך שהקהילות, שנפגעו ביותר מן המאורעות, היו קהילות מגנצא (1100 קורבנות – כמעט כל הקהילה) וורמייזא (800 קורבנות), ולצידן – קהילות נוספות – כמו קלן ורגנשבורג. שתי הקהילות הראשונות, היו, כאמור לעיל, מרכזי-התורה לכל קהילות אשכנז, ובין ההרוגים היו רבים מחכמי-הדור ומהתלמידים בישיבות. מסתבר, שזו אחת מן הסיבות, שמתחילת המאה ה-12 אנו עדים לעובדה, שההגמוניה הרוחנית עוברת לשפיירא, מאחר שהיא נפגעה פחות מכל הקהילות האחרות, וזאת – בעקבות התנגדות תקיפה של הבישוף, יוהן (יורשו של רודיגר הנזכר לעיל), שיצא בראש המיליציה שלו ונלחם בפורעים ביד חזקה, ובכך מנע שפיכות-דמים מרובה.

ב. סקירה על חכמי-שפיירא הידועים ביותר

1. ר' יצחק בן אשר הלוי (=ריב"א)

ר' יצחק בן אשר הלוי הוא מראשוני חכמי שפיירא ומגדוליה. הוא חי במחצית השנייה של המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-12. הוא היה בערך בן-זמנו של רש"י. נמצאת בידנו רשימת-יוחסין, שמחברה הוא ר' שלמה לוריא (=מהרש"ל), הגדול בחכמי פולין, שחי בלובלין ובמקומות אחרים בתחילת המאה ה-16. ר' שלמה לוריא, שהיה צאצא ישיר של רש"י דור אחר דור, ידוע כמי שהיו ברשותו מְסוּרֹת מדויקות ומבוססות על רשימות-יוחסין עתיקות של חכמי-אשכנז וצרפת הראשונים. ברשימה זו,⁴ אשר בה הוא מזכיר את ריב"א, הוא מספר עליו, כי בתקופה מסוימת הלך לבית-מדרשו של רש"י בטרואה שבצרפת ולמד לפניו, "ואחרי כן שב למקומו".⁵ הוא היה חתנו של ר' אליקים בן ר' משולם הלוי,⁶ חברו של רש"י, ושניהם למדו יחד לפני רבותיהם: ר' יעקב ברי יקר, ר' יצחק הלוי ור' יצחק ברי יהודה, תלמידי רבנו גרשום מאור-הגולה בישיבות מגנצא וורמייזא. תלמידו הידוע ביותר של ריב"א הוא הראב"ן, ר' אלעזר בן נתן, הנודע בזכות ספרו "אבן העזר" (או כפי שקרוי בחלק מן המקורות: "צפנת פענח") שנדפס בפרג בשנת ש"ע. על מעמדו המרכזי בין חכמי-גרמניה תעיד העובדה, כי חכמים רבים פנו אליו בשאלות, ולשאלותיהם צירפו תוארי-כבוד מופלגים ביותר. במיוחד רגיל בכך ר' אליעזר ברי נתן

4. הרשימה נמצאת בספר תשובות מהרש"ל, לובלין של"ד, סימן כט.

5. המילים המדויקות של רש"ל בתשובתו הן אלו: "ובשנת תתס"ה (1105) נפטר גר ישראל רש"י ומלך אחריו ר' שמואל ברי מאיר וכו' ורבי יב"א בא לשמש לפניו ושב למקומו". ראו א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, ירושלים תשמ"ו, עמ' 166, שהתקשה במשפט זה והציע להגיהו. אך נראים יותר דבריו של א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 444, שמשפט זה חוזר אל רש"י עצמו: "בא לשמש לפניו" – לפני רש"י.

6. על דמותו ויצירתו – ראו א' עפשטיין, ספר היובל למשה שטיינשניידר, לייפציג 1896, עמ' 125. וראו עוד עליו ועל התוספות שלו למסכת יומא, ששרדו והוצאו לאור בדורנו – במהדורת י' גניחובסקי לפירוש מסכת יומא לר' אליקים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 9-49.

(הראב"ן) הנזכר לעיל, שבספרו "אבן העזר" יש שאלות רבות, שהפנה אל ריב"א, ומתוכן ניכרת הערכה גדולה מאוד כלפיו.

ריב"א נחשב לראשון בעלי התוספות בגרמניה. הוא עצמו, ואולי תלמידיו שישבו לפניו – כתבו תוספות לרוב מסכתות התלמוד, כפי שנהגו בעלי-התוספות בצרפת, נכדיו וניניו של רש"י, אך רק מעט מאוד מהן שרדו עד היום. בתוספות שלנו בדפוסים המצויים כיום⁷ – נזכרים הרבה מקושיותיו ומתירוציו, וניכר, כי בבתי-המדרש של בעלי-התוספות בצרפת היה נחשב לחכם ידוע ומקובל שתורתו ידועה. יש גם לזכור, כי לפעמים הוא הוחלף עם חכם מאוחר יותר מבעלי-התוספות, ר' יצחק בר' אברהם (=ריצב"א, אחיו של ר' שמשון, הידוע בכינוי "הר"ש משאנץ") – בשל נוהגם של הסופרים לכתוב את שם החכם בראשי-תיבות (ריב"א או ריצב"א). שמו של ר' יצחק בר' אברהם, שהיה מאוחר לר' יצחק בר' אשר בשני דורות, נכתב לפעמים: ריצב"א, ולפעמים: ריב"א, וכך נגרס בלבול בין שני האישים.

רבנו תם, נכדו של רש"י וראש-החכמים בדור שאחריו (נפטר ב-1171), הרבה להביא מתורתו ומחידושיו של ריב"א ב"ספר הישר"⁸ שלו. בשל אופיו התקיף של רבנו תם ובשל כך שהוא ראה עצמו כראש חכמי הדור, שכולם צריכים להיות כפופים לו – לא תמיד הסכים עם דברי הריב"א. הוא תירץ את העובדה, שהוא חולק על חכם בעל-עמדה כמותו – בטענה, כי הדברים המצוטטים בשמו נכתבו, למעשה, בידי תלמידיו של הריב"א, ולא בידי הרב עצמו, ולכן אין לסמוך עליהם. הרבו להביא מחידושיו גם חכמים מאוחרים יותר – כמו ר' יצחק בר' משה מוינה (מחבר הספר "אור זרוע") וגם ר' מאיר מרוטנבורג, שהיה גדול-הדור בדור האחרון של בעלי-התוספות (נפטר ב-1293). כל אלה מעידים על מעמדו החשוב של הריב"א בעיני החכמים בדורות שאחריו. ידוע עליו, שכתב פסקי-הלכות בענייני הלוואות ובענייני ריבית, אך יצירתו העיקרית היא תוספות, לרוב מסכתות התלמוד, שכתב או שנכתבו לפניו. בתוספות שבדפוסים שלנו נזכרות במיוחד תוספותיו למסכתות: שבת, פסחים, חולין, בבא בתרא, עבודה זרה, גיטין וכתובות. קובצי-התוספות שבדפוסים שלנו היום נערכו בדור האחרון, או לפני האחרון של בעלי-התוספות (במחצית השניה של המאה ה-13), ומשום כך רוב תורתו וחידושיו של ריב"א אבדו ולא הגיעו לידינו. במיוחד הרבה להביא מתוספותיו ומפסקיו – ר' יהודה בן קלונימוס (=ריב"ק, ראו עליו להלן), ומתוך דבריו מצטיירת דמותו של ריב"א כחכם תקיף, שעומד על דעתו גם כשרבו החולקים עליו, וכמי שאיננו מיראי-הוראה.

עוד כדאי להזכיר מעשה הקשור לריב"א, שהמסורת עליו מאוחרת, לאחר זמנו. בספר "פסקי

7. כולם דפוס-צילום מהוצאת-האלמנה והאחים ראם, וילנא 1880-1886.

8. ראו יעקב בן מאיר, ספר הישר לרבינו תם: חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט.

רקאנטי⁹ לר' מנחם רקאנטי (סימן קסו), כותב המחבר: "ושמעתי כי ריב"א חלה חוליו שמת בו וחל יום הכיפורים באותם הימים ואמרו לו הרופאים אם לא תאכל ודאי תמות ואם תאכל שמא לא תחיה והוא ז"ל אמר ברי ושמא ברי עדיף ולא רצה לאכול ומת".

דומה, שמעבר לערך ההיסטורי של סיפור זה – יש ללמוד ממנו על אוירת הפרישות והחסידות, שנהגו בה גדולי חסידי אשכנז.

2. ר' שמריה בן מרדכי

אף הוא היה מחכמי שפיירא הגדולים, אך הידיעות עליו מועטות ביותר. הוא חי במחצית השנייה של המאה ה-12 והיה, כנראה, תלמיד או תלמיד-חבר של הריב"א ואף כתב לפניו "פסקים ונימוקים"¹⁰. רבנו שמריה שהה, כנראה, זמן מה בבית-מדרשו של רבנו תם.¹¹ על-פי זאת יש להסביר את מה שמספר ר' יצחק בר' משה, בעל "אור זרוע", שבדין ממון מסוים נסתפק רבנו תם, אם יכול התובע לעכב את קבורתו של הנתבע, עד שיפרע לו את חובו. ונמלך רבנו תם ברבי שמריה, והשיב לו, שמן הדין רשאי התובע לעכב את קבורתו.¹² על יחסיהם של שני אישים אלה, ניתן ללמוד מהעובדה, כי באחת משאלותיו של רבי שמריה לרבנו תם הוא תמה על קולותיו של רבנו תם בענייני יין נסך,¹³ אך עם כל זאת, רבנו שמריה מקבל עליו את מרותם וסמכותם של חכמי צרפת, ובלשונו: "לא מלאונו (=מלאנו) לבנו להפליג מדעת רבותינו שבצרפת אשר מימיהם אנו שותים".¹⁴

תלמידו המובהק של רבנו שמריה הוא רבי יהודה בן קלונימוס¹⁵ (=ריב"ק, ראו עליו בהמשך מאמר זה). הוא, וגם חכמים אחרים מכנים אותו "בעל מעשים", כנראה, משום שצירף לפסקיו גם מעשים, שעשה בעקבות פסקיו, ולדעתו "גדול כח מעשה". אופייני לדרכו זאת הוא מעשה, שסיפר בעל "אור זרוע":¹⁶ "ופעם אחת אירע פסח בשבת ושכח רבנו שמריה ולא עירב עירובי חצרות מבעוד יום. ואחר שקראו קריאת שמע בבית הכנסת אמר לעומדים לפניו לא עירבתי הריני יוצא ומניח עירוב חצרות. ורצו להתווכח עמו ואמר בדרבנן עבדין עובדא והדר שילינן (=בדין, שהוא מדברי חכמים, קודם – עושים מעשה, ואח"כ – שואלים). ויצא ועירב. ולמחר

9. ראו ר' מנחם רקאנטי, פסקי רקאנטי, בולוניה 1538.

10. ב"הגהות מיימוניות" (הערות של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג על הרמב"ם), הלכות איסורי ביאה סימן ה' נאמר: "וכן כתוב בפסקי ר' שמריה שכתב מפי ריב"א". ובדומה לכך כתב ר' אלעזר בן יהודה ממגנצא בספרו ספר רוקח (סימן ק): "מנימוקי רבינו שמריה מפי מריב"א".

11. מקור לכך – ראו יצחק בן משה, מוינה, אור זרוע, ז'טומיר תרכ"ב, בבא בתרא, סימן קצט.

12. ראו אור זרוע (שם). וראו גם אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 190.

13. אור זרוע (שם), פסקי עבודה זרה, סימן רטו. וראו עוד הרחבת דברים בעניין ויכוח זה – בספרו של סולובייצ'יק (לעיל הערה 2), סימן קכא, עמ' 185.

14. ראו א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג.

15. ראו ר' יהודה בן קלונימוס, יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, ח"א, דף לד ע"א.

16. אור זרוע (שם), חלק ב' סימן יא.

נתווכחו עמו התלמידים, מקצתם התירו לערב לאחר קבלת תוספת שבת וכו' ומקצת התלמידים אסרו וכו' ולמחר חזר הרב והביא ראיה מתוספתא" וכו'.

3. ר' יהודה בן קלונימוס

חכם זה הוא בן למשפחת קלונימוס הנודעת, שמילאה תפקיד מרכזי ביהדות-אשכנז של ימי-הביניים בתחומים שונים. כבר הוזכרה לעיל מסורת-היוחסין של גדולי-התורה באשכנז, שמסר לנו ר' שלמה לוריא (=מהרש"ל).¹⁷ במקור זה נמצאת ידיעה חשובה ביותר, הנוגעת למשפחת קלונימוס ולתפקידה ביסוד מרכזי-התורה הקדומים בגרמניה. ידיעה זו נקראת בעולם-המחקר "סיפור ההגירה" של משפחת קלונימוס, ולפיה "המלך קרלא" (כנראה, אחד מן הקיסרים הגרמניים בני השושלת הקרולינגית) הוא שהביא עמו את ראשונייה של משפחת קלונימוס מלוקא שבאיטליה והושיבם במגנצא. הידיעה מספרת על תהליך ההגירה בתחילת המאה ה-10. ראשוני המשפחה הם הסב, ר' משה הזקן, בנו, ר' קלונימוס, ובן-בנו, ר' משולם הגדול.¹⁸ חוקרים שונים רואים באירוע זה נקודת-מפנה לקראת הפיכתה של מגנצא, ואחריה – וורמיזא ושפיירא, למרכזי-תורה ראשוניים במעלה לכל יהדות גרמניה ומערב-אירופה. בניה של משפחה זו לענפיה השונים מופיעים במשך שלוש מאות השנים הבאות בתפקידים מרכזיים כרבנים, כדיינים, כפרנסים, כפייטנים, כמחברי ספרי הלכה, ובעיקר – כנושאי מסורת תורת הסוד האשכנזית וכחברים מובילים בתנועת "חסידי אשכנז".

ר' יהודה בן קלונימוס הוא אחד מבניה הנודעים ביותר של משפחה מפוארת זו. הוא חי בשפיירא במחציתה השנייה של המאה ה-12 ונחשב בזמנו לאחד מגדולי-הדור ההוא. אין להחליף בינו לבין חכם אחר בעל אותו השם, ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא, שגם הוא היה חכם ופייטן, ונודע בעיקר כאביו של ר' אלעזר בר' יהודה, בעל "ספר הרוקח", שמהווה אחת מאבני-היסוד של תורת-הסוד האשכנזית.

כאן עוסקים אנו בר' יהודה בן קלונימוס משפיירא, שכינויו בפי חכמים בני הזמן הוא ריב"ק – בראשי-תיבות. כאמור, הוא נחשב לאחד מגדולי-הדור ההוא והיה רבם של כמה מגדולי-הדור הבא, שמרבים למסור מתורתו וממסורותיו ההלכתיות (ראו להלן): אביו, ר' קלונימוס, היה מפרנסי-הדור, ורבותיו היו ר' אברהם בן שמואל, אחיו של ר' יהודה החסיד, ר' אפרים מרגנסבורג, מבעלי-התוספות, וכנראה, גם ר' שמריה בר' מרדכי. עיקר פרסומו בא לו בזכות ספרו הגדול "סדר ייחוס תנאים ואמוראים". (שם זה לספר ניתן בידי בעל רשימת כתבי היד שבספריית אופנהיימר, אך אפשר, ששמו המקורי היה "סדר תנאים ואמוראים"). ספר זה הוא לקסיקון תלמודי רחב-יריעה, המסודר בסדר אלפא-ביתי על-פי שמות התנאים והאמוראים.

17. ראו ש' לוריא, שו"ת מהרש"ל, ל' לובלין של"ד, סימן כט.

18. ראו י' מלחי, 'ראשוני משפחת קלונימוס (הסב, האב והנכד) והגירתם מלוקא – למגנצא', שאנן, יא (תשס"ו), עמ' 83-94.

המחבר אינו מסתפק בציון שם החכם ובדבריו, אלא מרחיב את דיונו על מקומו של המאמר בתוך הסוגיה התלמודית, ומביא את המשא ומתן התלמודי בעניין – תוך הבאת דעות פרשניות שונות ודחייתן וכו'. בסופו של דבר, הופך הספר בדרך זו להיות פירוש נרחב לתלמוד. הספר, כפי שהוא מצוי בידינו כיום, הנו חסר, והוא כולל רק חלק מן היצירה. הוא יצא לאור על-פי שלושה כתבי-יד, שכולם אינם שלמים: האחד נמצא כיום בבית המדרש לרבנים בניו יורק והיה שייך בעבר לקהילת פרידבורג. הוא כולל את הערכים מ"בר ליואי" עד הערך "כרוספדאי". שני כתבי-היד האחרים נמצאים בספריית-הבודליאנה באוקספורד, וכוללים ערכים מהאות ב' עד האות י'. חלק מן הספר נדפס לראשונה בידי ר' נ"נ רבינוביץ (ליק, תרכ"ד), ואחריו ההדיר הרב י"ל מימון את הספר. במהדורה זו כלולים הערכים מהאות ב' עד האות ט' (ירושלים, תשכ"ג). להוצאה זו נוסף מבוא נרחב, שכתב הרב מ' קצנלבוגן. כתב-היד מגיע רק עד השם "כרוספדאי", ולא ברור, אם היו ערכים נוספים במקור או שמא ריב"ק לא הספיק לכתוב עוד ערכים. כאמור, הספר הוא לקסיקון רחב-יריעה, ונראה, שבגלל היקפו הרב – נמנעו הסופרים בימי הביניים להעתיקו. משום כך הוא שרד רק בכתבי-יד מעטים, שאף הם אינם שלמים. על תכונתו של הספר ניתן לומר דבר מעניין: מצד אחד, ריב"ק הוא עצם מעצמה ובשר מבשרה של תנועת "חסידי אשכנז". מתוכו עולה דמותו של החכם האשכנזי – חסיד ופְּרוֹשׁ. הספר מלא בתובנות ובפירושים ברוח זו, ובולטת בו האווירה של חסידות, פרישות ותורת-הסוד, כמעט בכל שורה. ואכן גם מבחינה משפחתית קרוב היה ריב"ק לראשיהם של חסידי אשכנז: אמו הייתה בתו של ר' יהודה בן קלונימוס הזקן ובת-אחיו של ר' שמואל החסיד (אביו של ר' יהודה החסיד). ריב"ק מרבה לצטט מתורתו של ר' אברהם בן שמואל החסיד, ובמקרה אחד הוא מביא ציטוט בשם ר' יהודה החסיד עצמו. כמו-כן הוא מביא הרבה מדברי אחיו הבכור, ר' מאיר בן קלונימוס, וכן דברים בשם ר' דוד ממינצברג, הפוסק הידוע ומתקן התקנות (אפשר, שגם ר' דוד זה היה אחיו). אחד מרבותיו המובהקים היה ר' אפרים מרגנסבורג, ואחד מתלמידיו היה קרובו, ר' אלעזר בן יהודה בן קלונימוס, בעל "ספר הרוקח" – ספר מלא רמזים וסודות ברוחם של חכמי-אשכנז.

מצד שני, ספרו של ריב"ק אינו נעדר רוח ביקורתית ודיון מלומד. פעמים רבות הוא דן בנוסחה הנכונה של הטקסט – תוך שהוא משווה מקורות מקבילים מתוך כתבי-יד שונים שהיו ברשותו. כמו-כן הוא מצטיין באבחנה היסטורית, והוא מעיר על פרטים היסטוריים, שמצא במקורות שונים.¹⁹ יש אפוא לפנינו שילוב מעניין של ספר, שמצד אחד – ספוג באווירה דתית ורוחנית, סגפנית וחמורה ברוחה של החסידות האשכנזית, ומצד שני – ספר, שיש בו מידה ניכרת של ביקורתיות בתחומי-הנוסח, ההיסטוריה והראליה. ספר אחר של ריב"ק הידוע לנו, שהיה קיים

19. דוגמה מעניינת לכך יוכל לשמש הסברו מדוע לאחר שמרד ירבעם בן נבט במלך שלמה, הוא ברח למצרים.

ולא שרד עד ימינו, הוא "ספר האגרון", שהוא כעין מילון תלמודי, שעוסק בראליה וכולל שמות של בעלי-חיים, צמחים, חומרים וכו', שהיו מצויים בימי חכמי התלמוד. כמו-כן במקורות שונים מוזכרים ספרים של ריב"ק בענייני ברכות, וכן – תוספת, שכתב לכמה מסכתות (במיוחד – מסכת ביצה ומסכת סוכה). בשל אבדן ספריו – במשך הדורות ניטשטשה דמותו של חכם גדול זה, אך אפילו מן המעט ששרד מתורתו – יכולים אנו להעריך, שאכן היה מגדולי חכמי אשכנז בזמנו.

4. ר' שמואל ("החסיד") בן קלונימוס

חכם זה, מחכמי שפיירא הגדולים במאה ה-12, ידוע בעיקר בזכות בנו המפורסם, ר' יהודה החסיד, בעל "ספר חסידים", אך באמת הוא עצמו היה חכם חשוב ובעל-מסורות הן בהלכה והן בתורת-הסוד. אפשר להחשיבו כאחד ממנהיגי וממורי-דרכה הראשונים של תנועת חסידי אשכנז. אביו, ר' קלונימוס, היה בן מגנצא, ולאחר גזרות-תתני"ו (1096), שבהן נכחדה כמעט כל הקהילה, עקר משם והתיישב בשפיירא. ר' קלונימוס נפטר בשנת 1126, ובנו, שמואל, שהיה עוד נער, נמסר להשגחתו ולחינוכו של ר' אליעזר, בן ר' משולם חזן, שאף הוא היה מחכמי-שפיירא ונדע בשערים. לו מסר ר' קלונימוס את "תיקון התפילות ושאר סודות" וציווהו, שימסרם לבנו לאחר שיגדל.²⁰

לאחר שגדל, הפך ר' שמואל להיות אחד מגדולי חכמי שפיירא – בפרט, ומגדולי חכמי אשכנז – בכלל במחצית הראשונה של המאה ה-12. בדמותו אנו מבחינים לראשונה בשילוב אישיות בעל-הלכה ופוסק ברוחם של חכמי-צרפת – מצד אחד, עם אישיות החסיד ופרוש ונוהג בסיגופים ברוחם של חסידי-אשכנז – מצד שני. בני-דורו כינו אותו "חסיד" ו"נביא", ונאמר עליו שעלה לרקיע. החלק הראשון ב"ספר חסידים" של בנו, ר' יהודה, הוא, כנראה, מְשָׁל האב, ר' שמואל. זאת – למדים אנו מאחד מכתבי-היד של "ספר חסידים", כת"י פרמה, אשר בו מעיר הסופר, שחלקו הראשון של הספר, העוסק בענייני יראת ה', הוא מְשָׁל ר' שמואל.²¹ ייתכן, שגם חלקים נוספים מן הספר הם מְשָׁלו ושולבו בספר בידי בנו, ר' יהודה החסיד.

דוגמה לפרישות ולחסידות שנהג היא ידיעה, שמביא בן-זמנו, הראב"ן, ר' אליעזר בר' נתן ממגנצא:²² "אמר לי ר' שמואל בר' קלונימוס כי זקיני וקציני נרבונו ופרובנצא (=ופרובנס) נוהגין איסור ללבוש עורות מכוסות בבגד צמר". הידיעה מעניינת מפן אחר, כי אם נפרש, ששמע זאת מפייהם, נוכל ללמוד מכאן, שגלה מביתו ונדד למרחקים (אולי – בשל סיגופים וגלות שנהג בעצמו).

20. ראו א' עפשטיין, **כתבים**, א, ירושלים תשי"א, עמ' רמז-רסח.

21. ראו י' פריימן, 'מבוא לספר חסידים', יהודה בן שמואל, חסיד, **ספר החסידים**, מהדורת י' ויסטניצקי, פרנקפורט תרפ"ד, עמ' יב-יג.

22. ראב"ן, אבן העזר (פראג, ש"ע), סימן קטז.

אך, כאמור, אין לטעות בו ולראות בו רק את דמות-החסיד, העוסק בתורת-הסוד בלבד. בבית-מדרשו בשפיירא למדו גדולי חכמי אשכנז ועסקו שם בענייני הלכה באותן שיטות של ניתוח-הסוגיות וביקורת-הטקסט, כפי שעסקו בהן חכמי הדור בצרפת ובמרכזי-תורה אחרים. ר' שמואל מבדיל עצמו מחכמים אחרים בדברים אלה:²³ "ולא שאני חכם מבני דורי, כי קטן אני במעשים טובים ובתורה, כי יש בדורי חכמים בתורה ובכל חכמה ומעשים ובעלי יראה יותר ממני, אלא מרוב חכמתם מפלפלים בתלמוד אשר אין קץ לחכמה(ה)תו... על כן ערכתי ספר היראה".

מדברים אלו ניתן לשמוע מעין נימת-ביקורת סמויה על חכמים, שהשקיעו את כל מאמציהם בפלפול-התלמוד והזניחו את "תורת היראה". מצד אחד, נראה, שהוא מחשיב במיוחד את תורת-הסוד, והוא מתרכז בעיקר בה, ומצד שני, בגיליונות של ספר "המרדכי הקצר"²⁴ אנו מוצאים פסק-הלכה שלו, ארוך ומנומק, המסתמך על מקורות שונים ומגוונים, בשם "הנביא, רבנו שמואל החסיד, בן קלונימוס, שקיבל מרבו, ר' אליעזר", על אודות חלוקת-נכסים בין יורשים, אחרי שנהרגו מורישיהם ביום הרג רב (כנראה, בגזרות תתנ"ו, 1096), אם כן, לפנינו דמות מושלמת של החסיד האשכנזי, אשר מצד אחד – עוסק "בתורת-הנגלה בפלפול ובעומק העיון, ומצד שני – נוהג בפרישות וחסידות ועוסק ב"תורת-היראה" ובתיקוני-תפילה.

באותו חלק ראשון של "ספר חסידים" המיוחס לו הוא כותב:²⁵ "אהוב לך את המצווה הדומה למת מצווה, שאין לה עוסקים, כאשר תראה מצווה בזויה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נזיקין ואתה תלמד סדר קדשים".

אפשר, שבשל כך אנו מוצאים רמזים לכך שהוא עסק בפירושם של ספרים, שבני-זמנו לא עסקו בדרך כלל בפירושם. יש שרידים לפירושיו לתורת-כהנים (=ספרא), וכמה מהם נזכרים בפירושיו של ר' שמשון משאנץ המצוי בידינו. בכת"י מינכן 59, המכיל פירוש אנונימי לספרא, נאמר בראש כתב-היד כך: "פירוש ספרא לרבנו שמואל, פירוש שעשה מורי הרב רבנו שמואל על ספר הנקרא "ויקרא רבא".²⁶ שמו נזכר בגוף הפירוש כמה פעמים. כמו-כן הראה א' עפשטיין,²⁷ ששמו נזכר כבעל פירוש למכילתא. וכן, בפירוש, המיוחס לראב"ד למסכת תמיד – מובאים "פתרוני הרב ר' שמואל" בכמה מקומות.²⁸ כנראה, כתב גם פירושים לתורה, שֶׁכָּן בתוספות שלנו, בשני מקומות

23. ספר חסידים (לעיל הערה 21), סימן א.

24. כת"י בודליאנה (אוקספורד), 672 דף ע"א.

25. ספר חסידים (שם), עמ' 2.

26. ראו אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 194.

27. ראו עפשטיין (לעיל הערה 20), עמ' רנו.

28. רשימת המקומות – ראו אצל אורבך (שם), שם, הערה 71.

מובאים פירושים בשמו: האחד – בענין רבקה, שהייתה בת יד (שנים) כשנישאה ליצחק,²⁹ והשני – בענין תיבת-הגומא, אשר בה הושם משה.³⁰ ר' יהודה בן קלונימוס (ראו לעיל) בספרו "ייחוס תנאים ואמוראים" מביא כמה פעמים פירושים שלו בענייני אגדה, וגם הראבי"ה (ר' אליעזר בן יואל הלוי, שחי בדור שאחריו) בספרו "אבי העזרי" מביא פירוש בשמו לסדר התפילות.³¹ יש המייחסים לר' שמואל את "שיר הייחוד", הנאמר בליל יום הכיפורים, ואת ההושענא "כהושעת אב המון", הנמצאת במחזור בני אשכנז,³² וכן – את הפירוש לדברי-הימים המיוחס לרש"י.³³

5. ר' שמחה בן שמואל

אין אנו יכולים לתת שיעור ומידה לגדולתם בתורה ולמידת-חכמתם של חכמים קדמונים, אך דומה, שלא נטעה, אם נאמר, שרבי שמחה בן שמואל היה הגדול שבחבורת חכמי שפירא ואחד מגדולי-החכמים, שחיו בתקופת בעלי התוספות בכלל. כבר הצבענו לעיל על כך שהסיבות להתפשטותם של ספרים בימי-הביניים ולהיעלמותם של ספרים אחרים – אינן מעידות כלל וכלל על גדולתו של המחבר.³⁴ במקרים רבים הישרדות או חוסר הישרדות של יצירות – תלויה במקרה, במזל, או בסיבות טכניות (גודלה של היצירה, האם היו יצירות מקבילות בעלות מאפיינים דומים וכדומה). כך הוא לגבי ר' שמחה בן שמואל: גדולתו הרבה מסתברת מתיאורים, שתיארוהו תלמידיו וחכמים בני-זמנו. אף על-פי כן מעט מאוד מתורתו שרד, ומה ששרד – נמצא בכתבי-יד מפוזרים, ואין שום ספר שנדפס בשמו.

ר' שמחה חי במחצית השניה של המאה ה-12 ובתחילת המאה ה-13. רבו המובהק היה ר' יהודה בן קלונימוס, שנכתב עליו לעיל במאמר זה. חכמים אחרים, שמהם למד תורה, הם ר' אליעזר ממיץ (בעל "ספר יראים"), ר' אברהם בן שמואל החסיד, ר' יצחק בן אשר בחור (נכדו של ר' יצחק בן אשר – הריב"א, המופיע לעיל). באחת מתשובותיו ששרדו הוא מזכיר את ר' אברהם ואת ר' יצחק ברי אשר – כמוריו בהלכה.³⁵ בספר "ייחוס תנאים ואמוראים" של ר' יהודה ברי קלונימוס – מובא שטר, שהוא מעשה בית דין דיני-ממונות, שעליו חתומים ריב"ק, ר' נתן ברי שמעון, מחכמי שפירא, ור' שמחה ברי שמואל.³⁶ מכאן למדים אנו, שהרב, אשר הכיר בערכו ובחכמתו של תלמידו, צירפו אליו לשבת כדין בבית-הדין של שפירא.

חכמים בני-זמנו, שאתם החליף שאלות ותשובות בהלכה הם הראבי"ה (ר' אליעזר בן יואל הלוי)

29. תוספות יבמות סא ע"ב ד"ה וכן. זאת – בניגוד למה שנאמר בספר "סדר עולם" הקדמון, שהייתה בת שלוש.

30. תוספות סוטה יב ע"א ד"ה חמר.

31. ספר ראבי"ה, מהדורת א' אפטוביצר, ניו יורק תשמ"ג, חלק ב, עמ' 232.

32. ראו א"מ הברמן, שירי הייחוד והכבוד, ירושלים תש"ח.

33. ראו י"ג אפשטיין, Revue Des Etude Juives - REJ, נה, עמ' 189.

34. ראו אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 411.

35. אור זרוע (לעיל הערה 11), חלק א', סימן תשס.

36. ראו ר' יהודה בן קלונימוס (לעיל הערה 15), חלק ג', רי"ז ע"א.

ממגנצא, שנדד בגרמניה בערים שונות ולבסוף קבע מושבו בבונא, ובסוף ימיו – בקולוניה (=קלן). קובץ שלם של התכתבויות בין שני חכמים אלה נמצא ב"ספר ראבי"ה", שההדיר א' אפטוביצר (הוצאה חדשה, ניו יורק תשמ"ג). כמו-כן מעניינת חליפת-מכתבים בינו לבין ר' יהודה החסיד,³⁷ אשר בה מתגלה השואל כחסיד ופרוש, הרוצה להחמיר גם במקום שאין ההלכה דורשת כן, ואילו המשיב, ר' שמחה, מתגלה כגדול בתורה, העומד על שורת-הדין.

מבין תלמידיו נציין במיוחד שניים: הראשון הוא ר' יצחק בר' משה מוינה, בעל "אור זרוע", שהוא, יותר מכל חכם אחר, הרבה להביא מפירושו ומפסקיו של ר' שמחה בספרו הגדול "אור זרוע"; השני הוא החכם האיטלקי, ר' ישעיה דטראני, שלימים היה לראש החכמים באיטליה, וכנראה, בצעירותו למד תורה מפי ר' שמחה בשפירא. דברי-ההערצה שבפיו הם עדות נאמנה להערכה, אשר ר' שמחה זכה לה גם מחוץ לגבולות אשכנז. מתלמידיו נציין גם את ר' אברהם בן עזריאל, (את ספרו "ערוגת הבושם" הוציא לאור א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג), שכלל בספרו תשובות רבות של ר' שמחה,³⁸ וכן – את החכם, ר' אביגדור כהן צדק מוינה. מדברי ר' אביגדור ניתן ללמוד, כי לעת זקנתו חלה ר' שמחה ולקה במאור-עיניו, והתלמיד מצרף לשאלתו תפילה לשלום רבו ולרפואתו.³⁹

לציון מיוחד ראוייה תשובה אחת של ר' שמחה בעניין, שהיה שנוי במחלוקת במשך דורות רבים, ובו מתגלה החכם במלוא שיעור-קומתו הרוחנית, ובתקיפות גדולה הוא יוצא להגנת החלש והעשוק:

העניין הוא עניין רגיש ביותר: הכאת נשים בידי בעליהן (תופעה רווחת בעת העתיקה ובימי-הביניים), ואין פוסק, שיצא בחריפות כה רבה כנגד תופעה זו.

וכך כותב רבנו שמחה בתשובה ארוכה שמצטט תלמידו, ר' יצחק בר' משה, ב"אור זרוע":⁴⁰ "ונשאל מו"ר רבנו שמחה וכו' זה לשונו... אחר כותבי קְתָב ראשון קבל לפנינו ר' ירמיה על חתנו שהיה מכה את בתו תדיר ומבזה אותה בפריעת ראשה שלא כדת היהודים וכו' ועל כל הכאה עובר בבל יוסף ועונשו גדול מְמִכָּה חבירו כי היא יושבת לבטח איתו ודמעתה מצויה וכו' ואם דברים (=הדברים) אמיתיים, תקנסהו קנס חמור בין בגופו בין בממונו וכו' אמנם צריך כפרה גדולה ותכבידו עליו להבא וכו' ותטילו שלום ביניהם, שלום מקוים ומסוים, ותבררו (=ותבחרו) שניים או שלשה שיהיו מוכיחים ביניהם וכו' ואם לא יעמוד הבעל בקיום השלום שיוסיף להכותה ולבזותה אנו מסכימים אחריכם להיות (=שיהיה) מנודה בבי"ד העליון ובבי"ד התחתון

37. ראו קופפר (לעיל הערה 14), עמ' 8.

38. ראו אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 416, הערה 29.

39. הגהות מיימוניות על הרמב"ם, הלכות שבת פרק כא, הלכה כז.

40. אור זרוע (לעיל הערה 11), חלק שלישי, פסקי בבא קמא, סימן קסא.

ויעשוהו (=ויכפו עליו) ע"י גויים לתת גט וכו' כי כן הסכמתי עם חבריי שיהא גט מעושה שכזה ע"י גויים כדין וכו' אם יעלה חפץ ה' בידכם להשלים ביניהם, תתירו לו החרם שקיבל עליו עד זמן מרווח: אם תראו בתוך הזמן שינהג עמה כשורה, תתירו לו לגמרי, ואם נראה בעיניכם שאין עצת שלום מתקיים ביניהם תפייסוהו לגרש מרצונו, ואם לא יאבה, יקוב הדין את ההר, ותעשוהו כתורת יעשה (=ותכפוהו כדין, הנוהג בבתי-דין של ישראל, שכופים את הבעל לגרש). שמחה בר' שמואל."

כאמור, איש מחכמי ישראל שלפניו (ואולי גם לאחריו) – לא כתב דברים כה חריפים והיה מוכן להשתמש באמצעים כה קיצונים כלפי בעל המכה את אשתו.

כאמור לעיל, מה ששרד מתורתו ומתשובותיו הוא המיעוט, ורוב תורתו אבדה. (תופעה דומה ראינו אצל רב, ר' יהודה בר' קלונימוס). משום כך נתעמעמה דמותו במשך הדורות. בספרו של תלמידו, בעל "אור זרוע",⁴¹ נזכר פירושו לתורת-כוהנים, ובתוספות שלנו למסכת הוריות⁴² נמצא דיון הלכתי בשמו, דבר שרומז, שעסק גם בכתיבת תוספות. נדגיש, שיצירתו העיקרית הייתה ספר רחב-יריעה ובעל היקף גדול מאוד, שקרא לו "סדר עולם". כנראה, ספר זה היה מסודר לפי סדר מסכתות הש"ס (כמו ספר הראב"ה, בן-זמנו) ובו – הצעת המקורות וניתוחם בדרך ארוכה, מעין תוספות ארוכות, המקיפות סוגיות שלמות.⁴³ בספר נכללו גם תשובות שהשיב לשואליו. השם "סדר עולם", כנראה, לא היה מקובל כל כך, ור' יצחק בר' משה, בעל "אור זרוע", המביא עשרות פעמים מתשובותיו, מזכיר רק במקום אחד את שם הספר "סדר עולם". שאר החכמים, המביאים מפירושו ומפסקיו, מזכירים סתם: "כתב ר' שמחה" או "לשון ר' שמחה", "פסקי ר' שמחה" וכדומה. בשל גודלו של הספר ובשל העובדה, שחכמי-הדור הרבו לצטט מתשובותיו – חדלו הסופרים להעתיקו, ובשל כך אבד.

זכינו לכך שבדורנו קמו גואלים למקצת מתורתו האבודה של ר' שמחה, ונתגלו קטעים נוספים מספרו "סדר עולם": בשנת תשל"ג הוציא לאור א' קופפר בירושלים ספר, ששמו "תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפתי". הספר יצא לאור על-פי כת"י בודליאנה מס' 692. כתב-יד זה הוא מסוג "ספרי הליקוטיין", שהיו רווחים בימי-הביניים. סופרים, לרוב – אנונימיים, היו כותבים ליקוטים מתוך ספרי-הלכה ופסקים, שהיו רווחים בזמנם ולפני-זמנם. חלקו הראשון של כתב-יד זה מכיל פסקי-הלכה, שנכתבו על-ידי מחברים בני המאה ה-15, אך החלק השני, שנכתב על-ידי חכם בשם ר' שמואל, מכיל חיבורים, שהועתקו בשנים 1315-1317.⁴⁴ במקום אחד

41. אור זרוע (לעיל הערה 11), הלכות מקוואות, סימנים שג, שו.

42. תוספות למסכת הוריות ד' ע"א ד"ה קרי ביה ונעלם, ובו קטע שמתחיל: "הקשה ריב"ק בר' מאיר וכו' ובסופו: ע"כ מפירושו הר' שמחה".

43. ראו אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 417-418.

44. ראו קופפר (לעיל הערה 14), עמ' יא.

מנה הסופר את החיבורים שהעתיק, ובכללם – קטעים מספר "סדר עולם" לר' שמחה משפיירא. ואכן חלק נכבד מן הספר מכיל חומר חדש מפירושו, מחידושו ומפסקיו של ר' שמחה, מהם – בפתחה מ"סדר עולם" או בפתחה "כתב הש"ר (רבנו שמחה) בספרו" או תשובות בחתימת-ידו "שמחה בר' שמואל". כך זכינו, שהתגלו דברים נוספים של רבנו שמחה, ויש לקוות, שיתגלו קטעים נוספים בעתיד – עם הקלת הגישה לכתבי יד בשל ההתקדמות הטכנולוגית בימינו. בכך נזכה, שתתגלה במלוא זוהרה דמותו של ענק-רוח זה.

ג. חלקם של חכמי שפיירא בהתקנת "תקנות שו"ם"

תקופת-הזוהר של שפיירא כמרכז רוחני ראשי לכלל יהדות-גרמניה ומערב-אירופה הייתה במאה ה-12 ובמחציתה הראשונה של המאה ה-13. הסיבות לעליית-קרנה של שפיירא דווקא בתקופה זו הן משולבות: מצד אחד, קהילות מגנצא וורמייזא, מרכזי-התורה העתיקים – הוכו מכה רבה בגזרות תתנ"ו (1096), רוב בני הקהילה נהרגו בידי הפורעים או התאבדו, ומה שחשוב יותר, רוב חכמי התורה שבקהילות אלו יחד עם תלמידיהם בישיבות נרצחו (מספר ההרוגים במגנצא היה 1100 נפשות, כמעט כל בני הקהילה, ובוורמייזא היה מספר ההרוגים כ-800).⁴⁵

מצד שני, שפיירא – נהנתה מגיבוי תקיף של הבישוף המקומי (הבישוף יוהן, יורשו של רודיגר הנזכר לעיל), ואף-על-פי שגם היא הותקפה ביום ח' באייר תתנ"ו, הרי מספר ההרוגים בה לא עלה על אחת עשרה נפשות. כך נשמר מבנה הקהילה, בתי-המדרש נשארו עומדים על תלם, ואליהם הצטרפו פליטים, שברחו מקהילות הריין שחרבו. כך, למרבה הפרדוקס, קהילת שפיירא נבנתה, במידה מסוימת, מחורבן של מגנצא וורמייזא. גורם נוסף לפריחת-הקהילה היה, שדווקא בתקופה זו קמו בשפיירא תלמידי-חכמים בעלי שיעור קומה, גדולים בהלכה ובפסיקה וגם בתורת-הסוד, ואלה יכולים היו ליטול על עצמם את עול ההנהגה הרוחנית.

במחציתה הראשונה של המאה ה-12, בתקופת פעילות רבנו תם ברומרו ובטרווייט (הוא נולד ב-1100 ונפטר ב-1171) לא היו עוררין על גדולתו בתורה ועל מעמדו הבלתי-מעורער כגדול-הדור ומנהיגו, שהכל סרים למרותו. בתי-המדרש בצרפת (בהנהגת אחיינו, ר' יצחק בר' שמואל, הוא הר"י, מבעלי-התוספות, ותלמידים אחרים של רבנו תם), באנגליה ובמקומות אחרים – פרחו, ותנועת בעלי התוספות הגיעה לשיא השפעתה. כל החכמים במערב-אירופה קיבלו את מרותם של "רבתינו שבצרפת" ללא עוררין, והכל ראו בהם את הסמכות העליונה באותו הדור.

מצב זה הורע לקראת סוף המאה ה-12: מצבם המדיני, החברתי, הכלכלי, ובעיקר – המצב המשפטי של יהודי-צרפת הורע מאוד, וגם לא קמו גדולי-תורה ברמתם של רבנו תם והר"י.

45. ראו הברמן (לעיל הערה 3).

בהדרגה החלה ההנהגה הרוחנית חוזרת לקהילות שו"ם, וביניהן תפסה קהילת שפיירא מקום נכבד.

מסע-הצלב הראשון (1096) – מצא את קהילות צרפת וגרמניה בלתי-מוכנות – הן בהיבט של שמירת-החיים והרכוש והן בהיבט של הבעיות ההלכתיות, שגרמו אירועים אלה. הורגש צורך בפעולה משותפת של קהילות-ישראל בצרפת ובגרמניה – להכנה לפורענות נוספת, שעלולה לבוא עליהם, ולהתקין תקנות, הנוגעות להסדר חיי-הצבור והיחידים ולשמירת מבנה הקהילות. בתקופה זו אנו שומעים על כינוסי-חכמים בקהילות לצורך התקנת תקנות. כינוסים אלו נערכו, כרגיל, בערים, אשר בהן נערכו ירידים מסחריים גדולים. בזמנים אלה נאספו יהודים רבים למקומות אלה. בערך בזמן מסע הצלב השני (1146) נערך כינוס כזה בטרואה בשנת 1150. הדמות הבולטת בו הייתה רבנו תם. מכינוס זה יצאו "תקנות טרוויש" או "תקנות שתקן רבנו תם באגודת בני צרפת",⁴⁶ ואף חכמים מגרמניה כמו ר' אליעזר בר' נתן (הראב"ן) ממגנצא ור' אליעזר בר' שמשון מקולוניה (=קלן) – השתתפו בו. חלק מהתקנות עסקו ביחסי-היהודים עם בתי-המשפט הלא-יהודיים ועם פקידי-המלכות. תקנות אחרות עסקו בהסדרים הפנימיים של הקהילות עצמן.

כינוס נוסף של רבנים נערך בטרוויש בסביבות שנת 1160. ייתכן, שגם בגרמניה נערכו כינוסים אלה, אך הם לא הגיעו לידיעתנו.

כאשר בשנת ה-90 של המאה השתיים-עשרה, הגיעו לאירופה הידיעות על נפילתה של ממלכת ירושלים הצלבנית בידי צלאח-א-דין, נתארן מסע הצלב השלישי, שמטרתו הייתה הקמתה מחדש של הממלכה הצלבנית. מסע צלב זה, החשוב מכל קודמיו בשל השתתפותם האישית של קיסר גרמניה, פרידריך ברברוסה, פיליפ, מלך צרפת, ומלך אנגליה, ריצ'רד "לב-הארי" – חייב שוב התארגנות מוקדמת של קהילות-ישראל בגרמניה ובצרפת. כיוון שמעמדה של יהדות צרפת היה בנסיגה, נערכו כינוסים אלו בקהילות שו"ם בערך בשנת 1220. אנו יודעים על קיומם של שלשה כינוסים כאלה, שמהם יצאו תקנות שו"ם.⁴⁷ השתתפו בהם חכמי-גרמניה מן הדור שאחרי רבנו תם והר"י. בין החכמים הנודעים, שהשתתפו בכינוסים אלו, היו ר' שמחה בר' שמואל משפיירא, יחד עם אחיו, ר' אלעזר, ר' אלעזר בר' יהודה מוורמייזא (בעל "ספר הרוקח"), ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראב"ה, בעל הספר "אבי העזר") מבונא ור' ברוך בר' שמואל ממגנצא בעל "ספר החכמה" (שלא הגיע לידינו), ועוד חכמים נוספים.⁴⁸

46. מאיר בן ברוך, מרטנברג, שו"ת מהר"ם, דפוס פראג בודפשט תרנ"ה, סימן קנ"ג (דף כג ע"ב) וסימן תתרכב (דף קנ"ה ע"א). על תקנות טרוויש – ראו מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 634-636.

47. על תקנות שו"ם – ראו אלון (שם), עמ' 636.

48. רשימה שלמה של החכמים, החתומים על תקנות שו"ם, נמצאת בשו"ת מהר"ם (לעיל הערה 46), עמ' קנט.

שני הכינוסים הראשונים נערכו במגנצא, והשלישי, החשוב מכולם, שממנו יצאו תקנות שו"ם במתכונתן הסופית – נערך בשפיירא בשנת 1223. ברשימת המשתתפים בולטים חכמי-שפיירא. דבר זה מעיד על מעמדה של העיר – כמרכז רוחני ראשי בין ערי שו"ם. כינוס נוסף נערך בשפיירא בערך בשנת 1250, ובו נתקנו תקנות נוספות; אלו נתקבלו על-ידי קהילות-המערב – כתקנות מחייבות לדורות הבאים. מעמד-ההנהגה של קהילות שו"ם נמשך גם במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-14 – עד גזרות המגפה השחורה (1343).

סיכום

במאמר זה השתדלנו לתאר את תולדותיה של קהילת שפיירא במאות ה-12 וה-13, להצביע על תפקידה כמרכז רוחני ראשי לכל יהדות גרמניה ומערב-אירופה לצד אחיותיה, קהילות מגנצא וורמייזא, ובעיקר להזכיר – כמה מחכמיה הידועים ביותר ולספר משהו על יצירתם הרוחנית. תקופה זו של מסעי-הצלב, ביניהם ואחריהם, הייתה תקופה קשה ביותר ליהדות-צרפת וגרמניה. למרות כל זאת, קמו ליהדות זו מנהיגים דגולים, בעלי הלכה-ובעלי-יראה, וכן אנשים בעלי כושר הנהגה, שהשכילו לעמוד בפרץ ולהנהיג את עדתם בנסיבות הקשות של התקופה. מאותה תקופה ידועות לנו בעיקר "תקנות-שו"ם" בענייני-אישות, היחסים עם השלטונות הנכרים וההנהגה הפנימית. תקנות אלו עיצבו את פניה של היהדות האשכנזית לדורות רבים.

במאמרנו השתדלנו להאיר גם את יצירתם הרוחנית של חכמים אלה בפסיקה, בפירושים לתורה ולתלמוד ובתחום הסוד ותיקוני-התפילה. לצערנו, רוב יצירתם של החכמים הגדולים מתקופה זו – לא שרד, פרט לקטעים בודדים, המפוזרים בכל רחבי-הספרות הרבנית. רק בדורנו הולכים ומתגלים שרידים נוספים מתורתם של החכמים בני התקופה, אך די גם בשרידים אלו להצביע על גדולתם ורוחב-דעתם של גדולי-תורה אלו.

